

Aldona Tołysz

Badaczka niezależna

Muzea na skarpie. Refleksje na marginesie dziejów Muzeum Ziemi PAN w Warszawie*

Krzysztof Pomian, rozważając fenomen muzeum, zauważył, że jest ono instytucją zarówno bezużyteczną, jak i nieodzowną, dodając nieco dalej, że na tym samym biegunie co muzea sztuki, nauki, techniki czy etnografii sytuują się muzea wytworów naturalnych, które „pokazują i sławią Naturę jako moc stwórczą skuteczniejszą od Człowieka” [Pomian 2023: 9]. Muzeum, z wszystkimi elementami wpływającymi na percepcję zwiedzających i umożliwiającymi nawiązywanie kontaktu z rzeczywistym, niezapośredniczonym światem z przeszłości, obecnym w przedmiotach, „jest instytucją, której rolą jest utrzymanie ciągłości, ocalenie tego, co można ocalić ze świata wczorajszego dla świata dzisiejszego, jutrzejszego i jeszcze późniejszego” [Pomian 2023: 11]. Ciągłość ta zostaje przerwana w chwili zamknięcia muzeum, zniszczenia jego zbiorów, rozproszenia kolekcji. Pozostaje jednak historia, która przypomina o danej instytucji, jej zbiorach i współtworzących ją ludziach.

Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk w Warszawie to przypadek, który łączy w sobie wiele różnych historii. Jest ono niepowtarzalnym, ale nie odosobnionym przykładem skomplikowanych losów tworzonej z wielkimi

* Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu NPRH/DN/SP/0035/2023/12, kwota dofinansowania 698 807,16 zł, całkowita wartość projektu 698 807,16 zł, pt. „Polskie muzea w dwudziestoleciu międzywojennym. Dokumentacja i naukowe opracowanie materiałów do dziejów polskiego muzealnictwa w latach 1918–1939”, realizowanego w latach 2024–2026 na Wydziale Nauk o Sztuce Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, pod kierownictwem dr Kamili Kłudkiewicz.

nadziejami polskiej placówki muzealnej, która mimo licznych przeszkód przetrwała kolejne zakręty historii [Jakubowski 2006: 351–378]¹. Celem tekstu jest ukazanie dziejów kilku instytucji muzealnych przez pryzmat miejsca oraz ludzi i koncepcji, które pośrednio lub bezpośrednio były z nimi związane². Wielowątkowa i barwna historia instytucji przy al. Na Skarpie to jedna z ciekawszych kart polskiego muzealnictwa, która zachęca do głębszej refleksji nad tym, co współtworzy tożsamość muzeum. Niniejszy tekst jest też próbą weryfikacji tych wartości w kontekście instytucji, których kolekcje z różnych względów zostały zniszczone lub rozproszone albo stały się postawą zbiorów innych instytucji.

Muzeum Ziemi PAN mieści się obecnie w Warszawie w dwóch budynkach przy al. Na Skarpie, będących pozostałością założenia ogrodowego z końca XVIII wieku. Instytucja utworzona została w 1948 roku na podstawie zbiorów Muzeum Ziemi działającego przy utworzonym w 1932 roku Towarzystwie Muzeum Ziemi w Warszawie. W 1951 roku udostępniono stałą wystawę w Białym Pałacyku przy al. Na Skarpie 20/26. Po ośmiu latach Muzeum przeszło pod zarząd Polskiej Akademii Nauk i w 1966 roku zostało umieszczone w budynku przy al. Na Skarpie 27 — dawniej siedzibie Muzeum im. Branickich.

Pierwszy znany projekt utworzenia publicznej kolekcji przyrodniczej na ziemiach polskich pochodzi z drugiej połowy XVIII wieku. W 1766 roku Étienne Dieudonné Chardon de Rieule (1732–1786), wojskowy i dyplomata Stanisława Augusta Poniatowskiego, opublikował niewielką broszurę *Projekt zgromadzenia bez żadnych wydatków wszystkich bogactw naturalnych Polski* (1766) [Rieule 2020: 31–37]. Odzwierciedlała ona rosnące zainteresowanie bogactwem naturalnym kraju, którego przykładem były między innymi gabinety historii naturalnej, popularne zwłaszcza w krajach Europy Zachodniej [Daszkiewicz 2020: 46–47; Mencfel 2010: 117–134]. Rieule postulował „utworzenie centralnej instytucji gromadzącej głównie kopaliny, a być może także o wzbogacenie już istniejących zbiorów — jeśli nadsyłane okazy miałyby się stać częścią kolekcji królewskiej” [Daszkiewicz 2020: 47].

¹ Zagadnienie to było przedmiotem zainteresowania Krzysztofa J. Jakubowskiego, niniejszy artykuł jest swego rodzaju uzupełnieniem do badań tego autora, w zakresie historii poprzedzającej powstanie Muzeum Ziemi PAN.

² Niniejszy tekst gromadzi informacje na temat kilku instytucji, w dużej mierze jednak opiera się na materiałach archiwalnych i prasowych, dotychczas wykorzystywanych w niewielkim stopniu, m.in. ze spuścizny S. Małkowskiego ze zbiorów Muzeum Ziemi PAN, lub pomijanych we wcześniejszych opracowaniach.

Wyznacznikiem wartości pozyskiwanych obiektów miała być ich użyteczność w rozwoju gospodarczym kraju, co wypada podkreślić szczególnie w kontekście historii warszawskiego Muzeum Ziemi [Daszkiewicz: 2022: 64–77]. Koncepcja wyprzedziła późniejsze projekty muzealne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha (1775) czy ks. Xawerego Zubowskiego (1786), ale wpisywała się w ten sam nurt oświeceniowych refleksji muzeologicznych [Muzeum w kulturze pamięci... 2020: 53–70, 97–108]. Idea ta nie została podjęta przez współczesnych głównie z przyczyn politycznych i ekonomicznych. Pierwsze zbiory przyrodnicze upubliczniono dopiero w kolejnym stuleciu. Należały do nich przede wszystkim kolekcje uniwersyteckie — gabinety botaniczne, mineralogiczne, zbiory i muzea botaniczne istniały przy Szkole Głównej Koronnej i Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, Królewskim Uniwersytecie, a następnie Cesarskim Uniwersytecie w Warszawie, Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim, Uniwersytecie Franciszkańskim we Lwowie. Mniejsze kolekcje tworzone przy gimnazjach na terenie wszystkich zaborów [Tołysz 2020: 71–81]. Pewną informację o ich zbiorach dają sprawozdania z działalności uczelni; nietrwały materiał oraz dydaktyczny charakter zbiorów sprawił, że stosunkowo nieliczne eksponaty dotrwały do czasów współczesnych.

W kontekście Muzeum Ziemi PAN należy wspomnieć o jednym z takich zbiorów — Gabinecie Zoologicznym Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego, który w 1825 roku został otwarty dla zwiedzających. W wyniku represji popowstaniowych (1831) ograniczono jego budżet, po kilkunastu zaś latach od zamknięcia uczelni zbiory przeszły pod zarząd Szkoły Głównej Warszawskiej, a następnie Carskiego Uniwersytetu Warszawskiego [Bieliński 1912: 515–538]³. Opiekunem zbiorów był profesor zoologii Feliks Paweł Jarocki (1790–1865). W 1855 roku jego współpracownikiem, a następnie zastępcą na stanowisku kustosa Gabinetu Zoologicznego został Władysław Taczanowski (1819–1890), ornitolog, odkrywca ponad 40 gatunków i 20 podgatunków ptaków. To za jego namową najważniejsi darczyńcy gabinetu Aleksander i Konstanty Branicy zdecydowali się utworzyć muzeum ornitologiczne, które mieściło się w obecnej siedzibie Muzeum Ziemi PAN [Fedorowicz, Feliksiak 2016].

³ Opis Bielińskiego daje wyobrażenie o skali i bogactwie kolekcji, która w 1830 roku liczyła ponad 30 tys. eksponatów.

Założenie ogrodowe ks. Kazimierza Poniatowskiego

Zanim doszło do powstania muzeum Branickich, znajdującego się przy al. Na Skarpie, zabudowania należały do założenia ogrodowego wzniesionego dla księcia Kazimierza Poniatowskiego (1721–1800), ekscentrycznego brata króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jak pisał Julian Ursyn Niemcewicz: „Był to osobliwszy człowiek, lekkości wszystkie młodociane pasje nie odstąpiły go aż do zgrzybiałości. [...] On to wystawił na Szulcu pałac wiejski z ogrodem, wodami” [Niemcewicz 1868: 62–63]. Na wspomniane założenie ogrodowe składał się między innymi ogród angielski, kościół w stylu gotyckim, chałupy, młyn, ruiny zamku z komnatami „dla romantycznych westchnień”, łaźnia, oranżerie, ananasarnie. „Nie poprzestając na tym, ksiązę pobudował dalej podziemne groty, wodozbiory itd., rozszerzając swój ogród od Wisły aż po Nowy Świat w szerz, a od wyżyn dzisiejszej ulicy Książęcej, aż poza dzisiejsze Frascati” [K. Z. Wł. 1887: 1]. Wysoką Skarpę Wiślaną, na której usytuowane zostały budowle ogrodowe, przecinał malowniczy wąwóz rzeki Żurawki (obecnie ul. Książęca), po jej obu stronach wzniesiono budowle ogrodowe, między innymi minaret, domek imama, grotę Elizeum, pawilon chiński, stawy i kaskady wodne oraz folwark, ujeżdżalnię i „wiejską gospodę” (oberża), będącą rezydencją księcia. Tak powstały kolejne dwa założenia ogrodowe — „Książęce”, na którego terenie znajduje się gmach Muzeum Narodowego w Warszawie, oraz „Na Górcze”, gdzie mieszczą się zabudowania Muzeum Ziemi PAN. Jak pisze Jolanta Putkowska, tę ostatnią z inwestycji ksiązę rozpoczął, „mając 58 lat i wydaje się, że nie miał wizji, jak ma wyglądać, zmieniał zakres opracowania, dodając nowe funkcje już w czasie trwających przy niej prac” [Putkowska 2009: 32]. Projektantem założenia był ceniony architekt i autor założeń ogrodowych, wolnomularz Szymon Bogumił Zug (1733–1807) [Kwiatkowski 1971]. Zgodnie z jego opisem ok. 1782 roku w sąsiedztwie oberży „ksiązę kazał jeszcze wznieść jeden gmach z dwiema salami i wielką ananasarnię” [Gottlieb 1785: 297]⁴. Znany z grafiki Vogla budynek Putkowska identyfikuje jako willę przy al. Na Skarpie 27.

Drugi z budynków zajmowanych przez Muzeum Ziemi PAN został wzniesiony już w kolejnym stuleciu. Po śmierci księcia Poniatowskiego ogród „Na

⁴ Tekst Gottlieba, będący częścią rozdziału *Kurze Nachrichten von Gärten, Lustschlössern, Landhäusern, Gartengebäuden und Gartenprospecten*, został przetłumaczony z niemieckiego i przedrukowany w czasopiśmie „Ateneum” 1845, t. 3, s. 74–104, a następnie w *Kalendarzu Powszechnym na rok przestępny 1848*, Warszawa 1848, s. 1–18.

Górcze” wielokrotnie zmieniali właściciele. Jednym z nich był restaurator Szymon Chovot, który na terenie ogrodów, nazywanych przez siebie „Frascati”, organizował zabawy i gry dla publiczności (1815–1819). W latach 1835–1839, kiedy posesja należała do bankierów Salwiana Jakubowskiego (1807–?) i Hermana Epsteina (1806–1867), w ogrodach siedzibę miała mieć loża masońska [Roguska 1993: 51]⁵. Wówczas też, w miejscu dawnej oberży, wzniesiony został, przypisywany Alfonsowi Ferdynandowi Kropiwnickiemu, murowany pałacyk z gankiem kolumnowym, który figuruje obecnie pod adresem al. Na Skarpie 20/26 (wcześniej nr 8). W połowie XIX wieku założenie przeszło na własność rodziny Branickich⁶. Nowy rozdział w historii dawnych ogrodów Poniatowskiego otworzył Aleksander hr. Branicki, który w latach 70. XIX wieku zatrudnił pochodzącego z Czech ogrodnika i planistę Józefa Stichego (ok. 1814–1892). Posiadał on „nie tylko umiejętność, którą o wiele przewyższał ogół ogrodników naszych tamtoczesnych, ale zarazem i to ukochanie roślin, które jest cechą ogrodników z zamiłowania, a nie z musu” [Jankowski 1891: 202. Tym zyskał uznanie współpracujących z Branickimi naukowców Antoniego Wagi, Benedykta Dybowskiego, Antoniego Ślósarskiego i Jana Sztolcmana.

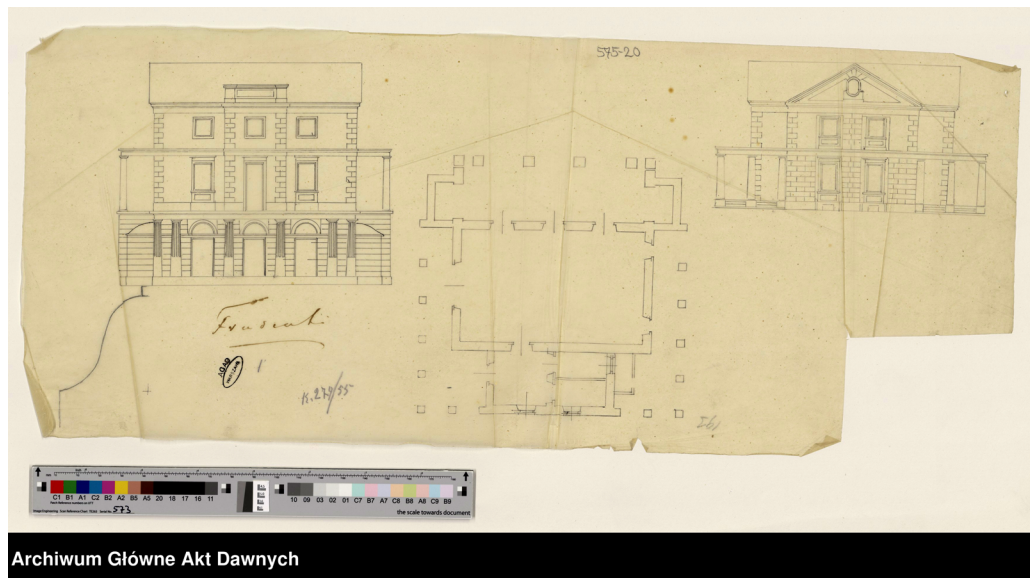
Muzeum hr. Branickich we Frascati

Pośród siedmiorga dzieci generała Władysława Grzegorza Branickiego troje stało się cenionymi kolekcjonerami. Franciszek Ksawery Branicki (1816–1879), właściciel zamku Montrésor, który wyemigrował z kraju, zgromadził okazałe zbiory artystyczne, jego bracia Konstanty (1824–1884) i Aleksander (1821–1877) zbierali okazy przyrodnicze, specjalizując się w ornitologii. O muzeum ornitologicznym hr. Branickich wiadomo stosunkowo niewiele [Daszkiewicz, Iwan 2020]. Decyzja o jego założeniu zapadła ok. 1880 roku, krótko przed śmiercią Konstantego, który nakazał swojemu synowi Ksaweremu Branickiemu (1864–1926) kontynuację kolekcji rodzinnej. W 1882 roku w „willi na Frascati” zgromadzono część zbiorów będących załączkiem przyszłej kolekcji: okazy pozyskane przez Jana Sztolcmana i Michała Jankowskiego, niezinventaryzowane duplikaty

⁵ W piśmie Bohdana Pniewskiego z 1945 r. budynek określony został jako „dawna Loża Łukasińskiego”, UM, Biuro Organizacji Urzędu, Wydział Archiwum, Aleja Na Skapie 27, sygn. N17 27, k. 2.

⁶ Do czasu wytyczenia al. Na Skarpie zabudowania były częścią posesji przy ul. Wiejskiej 10–14.

z uniwersyteckiej kolekcji Gabinetu Zoologicznego, kolekcje prywatne Władysława ks. Lubomirskiego oraz Marii Rzeczyszewskiej.

Archiwum Główne Akt Dawnych

Il. 1. Warszawa, rysunki zespołu pałacowego Frascati, 1845–1855, AGAD, Zbiór planów po Henryku i Leandrze Marconich, 1/414/0/-/575-20

Oficjalne otwarcie muzeum nastąpić miało w 1887 roku, a jego kierownikiem mianowany został uczeń i asystent Taczanowskiego, zoolog, ornitolog i podróżnik Jan Sztolcman (1854–1928). Pierwsze informacje o planowanym udostępnieniu zbiorów pojawiły się dopiero w 1890 roku. Być może muzeum otwarto wówczas dla zwiedzających, ale już w 1891 roku na „Frascati” przewieziono liczącą ok. 4 tys. okazów etnograficznych, archeologicznych i przyrodniczych kolekcję tworzoną przy ogrodzie zoologicznym na Bagateli, z inicjatywy prawnika i literata Jana Maurycego Kamińskiego (1844–1907)⁷. Przypuszczać można, że brak miejsca spowodował zamknięcie muzeum Branickich dla publiczności, niwecząc pierwszą szansę na wpisanie się kolekcji w świadomość mieszkańców Warszawy. Kolekcja etnograficzna przebywała na Frascati do 1896 roku, kiedy kolekcję przeniesiono do Muzeum Przemysłu i Rolnictwa przy ul. Krakowskie Przedmieście 66 jako stałą wystawę, a w praktyce zaczątek Muzeum Etnograficznego. Zbiory

⁷ „Z powodu niepomyślnego obrotu interesów Spółki Ogrodu Zoologicznego, przy którym mieściły się dotąd zbiory naszego Muzeum etnograficznego, takowe przeniesione zostały do pałacu Frascati, gdzie Szanowny hr. Władysław Branicki tymczasowej gościnności im udzielić raczył. Mamy niepłodną nadzieję, że wkrótce dostępnymi staną się one publiczności” [Wasilewski 1890: 978].

Branickich „otwarto ponownie” w marcu 1896 roku, deklarując, że „Za kilka lat zbiory ornitologiczne we Frascati będą otwarte dla publiczności, choć i dziś już miłośnicy przyrody z nich korzystają”⁸. Już rok później w prasie pojawiła się informacja o planowanym przeniesieniu kolekcji do „gmachu przy ul. Foksal specjalnie na ten cel zbudowanego” [*Raptularz powszechny* 1897: 170], jednak do tego nie doszło. Do 1919 roku muzeum mieściło się w dawnej loży masońskiej, jak określano budynek przy al. Na Skarpie 27.

Il. 2. Frascati, część fasady pałacyku fot. Jan Bułhak, [1920], BN sygn. F.5549/AFF.III-10

Ograniczony dostęp do zbiorów sprawił, że brakuje typowych dla początku XX wieku źródeł na temat muzeum, wspomnień, opisów czy fotografii prasowych. Trudno znaleźć również informacje odnośnie do jego struktury czy ekspozycji, o której wiadomo jedynie, że w 1887 roku uporządkowana była według gatunków. Kustosz i współtwórca kolekcji Jan Sztolcman był przede wszystkim zoologiem i podróżnikiem i to aspekty naukowe miały dla niego największą wagę. Większość informacji na temat muzeum, publikowanych głównie we „Wszechświecie”, dotyczyła poszczególnych okazów oraz kolekcji, ta zaś była nieustannie powiększana. W 1897 roku

⁸ Budynek taki miał zostać wybudowany w ogrodzie pałacu u zbiegu ul. Smolnej i Nowy Świat [*Zbiory przyrodnicze hr. Branickich* 1896: 2; *Kronika bieżąca* 1898: 2]

liczyła 3638 gatunków ptaków, a w 1919 roku ok. 12 tys. okazów, w tym 4500 gatunków ptaków. Jak pisał Sztolzman: „Muzeum hr. Branickich we Frascati w ostatnich czasach doszło do posiadania takich rzadkości, jakim i nieliczne tylko muzea europejskie poszczycić się mogą” [Sztolzman 1897: 341]⁹. Do badaczy prowadzących ekspedycje oprócz samego Sztolczmana należeli najwybitniejsi polscy podróżnicy, przyrodnicy i zoologzy tego czasu: Benedykt Dybowski (1833–1930), Jan Kalinowski (1857–1941), Michał Jankowski (1842–1912), Tomasz Barey (ok. 1860–po 1918). Dzięki nim pozyskano wówczas dla muzeum okazy między innymi z Ekwadoru, Peru, Kordylierów, Turkmenistanu, Uzbekistanu, Kaukazu, Kamczatki, Korei¹⁰. Dublety wymieniano z British Museum, Narodowym Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu, Muzeum w Sydney, Muzeum Berlepscha w Kassel (dziś zbiory w Senckenberg Museum we Frankfurcie nad Menem) itp.

Muzeum po 1900 roku znacznie ograniczyło swoją działalność, chociaż Branicki w dalszym ciągu finansował ekspedycje¹¹. Kolekcję udostępniano zorganizowanym grupom, a zbiory wypożyczano na wystawy organizowane przez inne instytucje¹². W 1917 roku Ksawery Branicki zdecydował się przekazać muzeum odradzającemu się państwu. Dwa lata później podpisana została umowa w sprawie połączenia Gabinetu Zoologicznego z Muzeum Branickich, które stały się podstawą Narodowego Muzeum Przyrodniczego [Rozporządzenia w sprawie utworzenia Narodowego Muzeum Przyrodniczego w Warszawie 1919]. W 1919 roku zbiory zostały przeniesione do pomieszczeń zajmowanych przez Gabinet Zoologiczny w zabudowaniach Uniwersytetu Warszawskiego przy ul. Krakowskie Przedmieście 26/28. Muzeum Przyrodnicze posiadało jedną z największych kolekcji zbiorów przyrodniczych w kraju, oprócz Muzeum Przyrodniczego im. Dzieduszyckich we Lwowie oraz znacznie mniejszych, jak Muzeum Przyrodnicze przy Parku Narodowym w Białowieży, Miejskie Muzeum Przyrodnicze

⁹ Trzonem kolekcji stał się zbiór ptaków południowoamerykańskich i azjatyckich [Daszkiewicz, Iwan, 2019]. W zbiorach Muzeum Zoologicznego PAN zachowały się rzadkie eksponaty z tej kolekcji [Cegliński, Raś, Kowalski, Iwan, 2023].

¹⁰ Proces pozyskiwania okazów z dzisiejszej perspektywy był trudny do zaakceptowania. Wstępnie preparowane na miejscu upolowane okazy zwierząt często niszczyły się w czasie transportu, z tego względu zabijano więcej zwierząt, niż wynikało to z zapotrzebowania danej instytucji. Pozyskane w ten sposób dublety przeznaczone były na wymianę z innymi muzeami.

¹¹ Ostatnia ekspedycja odbyła się najprawdopodobniej ok. 1905 roku.

¹² W 1908 roku Muzeum Branickich uczestniczyło w wystawie *Przyroda w domu*, zorganizowanej przez Towarzystwo Miłośników Przyrody [Co słyhać nowego 1908: 2; *Kronika miejska* 1911: 4].

w Grodnie czy Miejskie Muzeum Przyrodniczo-Pedagogiczne w Łodzi. Obiekty tego typu gromadzone były także w wyodrębnionych działach w muzeach regionalnych i lokalnych oraz gabinetach uniwersyteckich i szkolnych. W 1928 roku Państwowe Muzeum Przyrodnicze przekształcono w Państwowe Muzeum Zoologiczne, w 1935 roku część kolekcji została uszkodzona i zniszczona na skutek pożaru. Liczne okazy zostały utracone w czasie drugiej wojny światowej. Spadkobiercą Państwowego Muzeum Zoologicznego jest Muzeum i Instytutu Zoologii PAN [Wiśniewska, Kozłowski 1996; Kazubski 1996; Daszkiewicz, Iwan 2019; Zabłocki 2020; Iwan, Mierzwa-Szymkowiak, Wawer 2021]¹³.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Il. 3. Przenoszenie ocalałych podczas pożaru zbiorów Muzeum Zoologicznego (Przyrodniczego) do namiotów po pożarze, fot. 1935, NAC, zespół Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny - Archiwum Ilustracji, sygn. 3/1/0/10/3293/3

¹³ Historia kolekcji przyrodniczej badana jest w ramach projektu NPRH pt. „Rekonstrukcja i opracowanie zbiorów naukowych Gabinetu Zoologicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Od XVIII-wiecznego Musaeum Polonicum do Narodowego Muzeum Przyrodniczego”, nr 0038/NPRH8/H11/87/2020, realizowanego w latach 2020–2025 na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem dr. hab. Huberta Kowalskiego.

Willa Bohdana Pniewskiego

W dwudziestoleciu międzywojennym pogarszająca się sytuacja gospodarcza i trudności finansowe Branickich przyczyniły się do stopniowej parcelacji i sprzedaży majątku. Odnośnie do ogrodów Frascati — fragment przekazano na potrzeby nowej drogi dojazdowej do okolicznych willi i rezydencji przy al. Na Skarpie. Biały Pałacyk użytkowany był przez konsulat chiński, natomiast działka, na której znajdowała się dawna siedziba muzeum Branickich, w 1936 roku została zakupiona przez architekta Bohdana Pniewskiego. Adaptacja budynku na potrzeby pracowni i domu mieszkalnego przeprowadzona została w latach 1937–1938. Architekt zachował oryginalną fasadę zachodnią wraz z dolną salą, nadbudowując budynek o jedną kondygnację [Czapelski 2008]. Doskonałe połączenia kamiennej okładziny elewacji z metaloplastyką, starannie opracowana stolarka okienna i drzwiowa dopełnione zostały tak charakterystycznym dla późnych lat 30. XX wieku detalem w postaci ceramiki: na suficie biblioteki umieszczono ludowe misy, natomiast na kominku kafle huculskie. Willa, łącząca wpływy architektury włoskiej i modernizmu, stała się mistrzowskim pokazem warsztatu architekta, który „daje obfity zbiór systemów stosowania kamienia zarówno na zewnątrz jak i we wnętrzach. [...] W tym wypadku musimy ten budynek uznać za muzeum, w którym nie tylko poznajemy materiały w próbkach, ale widzimy bogactwo zastosowań i efektów — ową siłę potencjalną, leżącą w materiale” [Hryniewiecki 1938: 92]. Słowa te brzmią jak antycypacja przyszłej roli budynku, który ćwierć wieku później ponownie stał się siedzibą muzeum. Tym razem jednak było ono poświęcone przyrodzie nieożywionej¹⁴. Pniewski umiejętnie wykorzystał potencjał budynku i jego lokalizacji, łącząc zabytkową architekturę z modernistyczną koncepcją willi miejskiej, sankcjonując domniemane powiązanie budynku z masonerią przez umieszczoną na elewacji sentencję: *SCANDIVS DD AR FX TAMRC+* („Pnący się przebudował świątynię masonów i zamieszkał w niej”). Willa została uszkodzona podczas drugiej wojny światowej, w czasie Powstania Warszawskiego mieściły się tam pozycje powstańców, co upamiętniają tablice pamiątkowe w budynku. Została odbudowana i użytkowana przez Pniewskiego do 1965 roku. W budynku zachował się wystrój obejmujący elementy przed- i powojenne, zaprojektowane przez architekta.

¹⁴ Zanim jednak do tego doszło, budynek stał się jednym z punktów oporu polskich żołnierzy walczących w Powstaniu Warszawskim. Na elewacji zachowały się ślady po pociskach, natomiast wewnątrz, na marmurowym podeście klatki schodowej krew jednego z powstańców.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

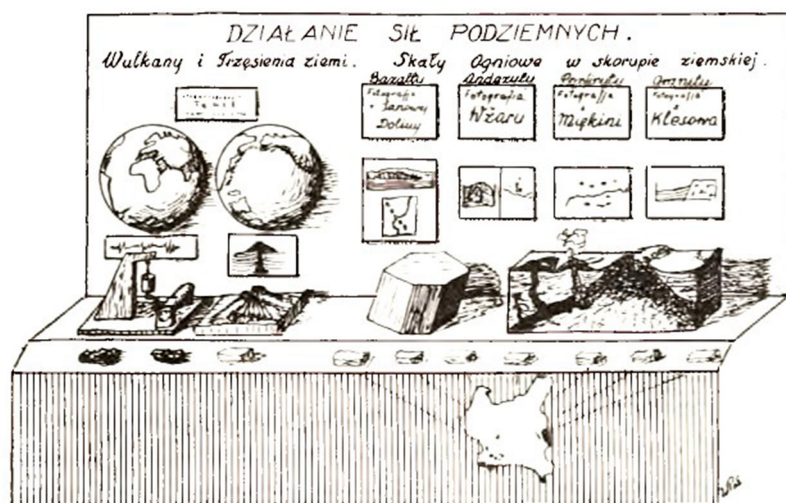
Il. 4. Warszawa. Ulica Wiejska. Budynek na terenie parceli Frascati, dawna siedziba loży masońskiej. NAC, zespół Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny - Archiwum Ilustracji, sygn. 3/1/0/9/6663

Muzeum Ziemi

Zniszczenia wojenne, które dotknęły Warszawę w czasie drugiej wojny światowej, objęły między innymi siedzibę Państwowego Instytutu Geologicznego przy ul. Rakowieckiej 4, w którym gromadzone były zbiory przyrody nieożywionej. W 1919 roku Stanisław Małkowski (1889–1962), geolog, pionier ochrony zabytków przyrody nieożywionej w Polsce [Wójcik 1967; Jakubowski 2010], wystąpił z projektem utworzenia polskiego Muzeum Ziemi [Małkowski 1919; Małkowski 1922]. Instytucja ta miała łączyć zagadnienia z zakresu geologii, mineralogii i paleontologii z popularyzacją wiedzy o Ziemi z wykorzystaniem wystawy stałej, pokazów czasowych, wykładów i odczytów. Projekt Małkowskiego, rozwijany w kolejnych latach, wyprzedzał swoje czasy, chociaż ideowo sięgał do tradycji pozytywistycznych [Małkowski 1923]. Początkowo miejscem kolekcji geologicznej mogło być Państwowe Muzeum Przyrodnicze, jednak szybko punktem oparcia propagowanej przez Małkowskiego koncepcji stał się Państwowy Instytut Geologiczny (PIG), kierowany przez mineraloga Józefa Morozewicza. Powstanie muzeum poprzedziły, podobnie jak w wypadku zbiorów zoologicznych, kolekcje uniwersyteckie. Gabinet Mineralogiczny Szkoły Głównej Warszawskiej zgromadził liczne przykłady minerałów z Europy, Azji i Ameryki Południowej, w tym kolekcję przekazaną przez Ignacego Domeykę (1802–1889). Jego kustoszami byli między innymi zoolog Antoni Wałęcki (1815–1897) czy geolog Zygmunt Weyberg (1872–1944), autor podręczników z mineralogii. W 1915 roku Rosjanie wywieźli w głąb Rosji „200 najlepszych minerałów” wraz z mikroskopami, podobny los spotkał Muzeum Zakładu Mineralogii i Geologii Politechniki Warszawskiej.

Jednym z zadań PIG było „tworzenie i kompletowanie zbiorów mineralogicznych i paleontologicznych, tudzież zbiorów kopalin użytecznych [...] do wyjaśnienia budowy geologicznej kraju i zobrazowania jego bogactw kopalnych” [Ustawa i statut Państwowego Instytutu Geologicznego 1929]¹⁵. Już w 1919 roku Muzeum Przemysłu i Rolnictwa przekazało do Instytutu zbiory działającej przy muzeum Pracowni Geologicznej. W 1923 roku rozpoczęto budowę gmachu według projektu Mariana Lalewicza przy ul. Rakowieckiej 4, w którym mieścić się miały między innymi zbiory geologiczne: „Na muzeum geologiczne przeznaczono cały parter pawilonu głównego. Organizacja muzeum we właściwym słowa tego znaczeniu rozpocznie się dopiero po uzyskaniu odpowiedniego umeblowania” [Morozewicz 1931: LIV].

¹⁵ Statut, § 3 pkt 6.

Il. 5. Projekt wystawy *Dział nauki o ziemi* w Muzeum Techniki i Przemysłu, repr. za: „Wiadomości Muzeum Ziemi”, 1938, nr 2-3, fig. 9

Koncepcja Muzeum Ziemi prowadzącego intensywną działalność oświatową wypełniać miała lukę istniejącą między zbiorami Muzeum Przyrodniczego a kolekcją PIG. Była też odpowiedzią na „analfabetyzm w zakresie nauk geologicznych” ówczesnych czasów [Małkowski 1932: 30]. W 1932 roku swoją działalność rozpoczęło Towarzystwo Muzeum Ziemi. Jego kolekcję zapoczątkował dar Tadeusza Wiśniowskiego (1865–1933), obejmujący zbiory oraz bibliotekę geologiczną, w kolejnych latach do zbiorów przyszłego muzeum trafiały kolekcje prywatne i obiekty pozyskane w czasie wypraw naukowców i osób związanych z Towarzystwem¹⁶. Jednym z jego zadań było prowadzenie badań geologicznych Warszawy i okolic i do 1934 roku przeprowadzono je na sześciu stanowiskach. „Geologowie prowadzący z ramienia Muzeum Ziemi badania na terenie Warszawy, przy sposobności budowy [...] kanałów kanalizacyjnych, nie ograniczali się jedynie do gromadzenia materiałów geologicznych, lecz służyli również Kierownictwu tych robót fachową opinią co do charakteru utworów oraz ogólnych warunków geologicznych terenu”, pisano w niedatowanym projekcie listu do prezydenta miasta, którego celem było uzyskanie wsparcia dla Muzeum, przede wszystkim finansowego i lokalowego [Projekt. Panie Prezydencie

¹⁶ Do 1938 roku w kolekcji muzeum znajdowały się m.in. zbiór kości zwierząt trzeciorzędowych ze wsi Węże pod Działoszynem (ok. 11 tys. kg kości), kolekcja meteorytów pętluskich (1868) i łowickich (1935), zbiór fauny mioceńskiej morskiej, faun paleozoicznych, jurajskich, fauny dolnokredowej z terenu Rzeczypospolitej, zbiór brachiopodów i ryb pancernych, skamielin i jeżowców kredowych, kręgowców czwartorzędowych [Rzut oka na dotychczasową działalność Towarzystwa Muzeum Ziemi 1938].

1934(?): 2]. Jeszcze mocniejszy wydzźwięk ma projekt pisma skierowanego do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego: „pragniemy podkreślić potrzebę stworzenia w Polsce nowożytnego muzeum geologicznego (Muzeum Ziemi), nie ograniczonego w programie swej działalności do ziem polskich, lecz obejmującego całą ziemię i wszystkie gałęzie geologii, mineralogii, geochemii i geofizyki, zarówno w dziedzinach dociekań teoretycznych, jak i zastosowań praktycznych” [Projekt. Do Pana Ministra 1936(?): 3]. W tym czasie kolekcja przechowywana była w siedzibie PIG-u. Do prac nad organizacją muzeum przystąpiono w 1937 roku, utworzono wówczas komisję koordynującą prace, sformułowano program, który łączył cele naukowe z działalnością edukacyjną [Małkowski 1938]¹⁷. Przed wojną do otwarcia muzeum nie doszło i podobnie jak muzeum hr. Branickich nie mogło się wpisać w świadomość mieszkańców Warszawy. Sytuacja ta zmieniła się po drugiej wojnie światowej.

Siedziba PIG-u została poważnie zniszczona w wyniku działań wojennych, jednak jak napisał Stanisław Małkowski — w przeciwieństwie do biblioteki i wyposażenia pracowni większość muzealnej kolekcji ocalała. Już w 1945 roku przystąpiono do przygotowania wystawy mineralogicznej i geologicznej, poszukując jednocześnie dla Muzeum Ziemi nowej lokalizacji. Decyzja o przejęciu, odbudowie i adaptacji na jego potrzeby Białego Pałacyku przy al. Na Skarpie została podjęta już w 1946 roku, projekt budowlany opracowano dwa lata później. W działania te zaangażował się Bohdan Pniewski, kierownik rozbudowy Sejmu i założenia sejmowego oraz sąsiad przyszłego Muzeum Ziemi. Instytucje tę powołano w 1948 roku [Rozporządzenia o utworzeniu Muzeum Ziemi 1948], w tym samym roku rozpoczęto prace remontowe. W otoczeniu Białego Budynku stworzono lapidarium obejmujące głazy narzutowe, kamienie budowlane Polski oraz detal architektoniczny ze zniszczonych w czasie drugiej wojny światowej pałaców warszawskich, między innymi Brühla i Kronenberga. Jak pisał w memoriale z 1954 roku Małkowski:

Nie jest przypadkiem fakt wyboru na obecną siedzibę Muzeum Ziemi miejsca przy Al. Na Skarpie 20/26. Wybierając sposób wskazywanych przez Biuro Odbudowy Stolicy, jako możliwe do zajęcia [...], kierowaliśmy się myślą, że tu właśnie znajduje się otoczenie szczególnie

¹⁷ W 1938 roku Muzeum Przemysłu i Techniki w Warszawie podjęło się prac nad organizacją osobnego działu geologicznego. Wystawa prezentująca „całą naukę o ziemi” uzupełniać miała zagadnienia związane z geologią teoretyczną i praktyczną, które podejmować powinno Państwowe Muzeum Geologiczne [Pożaryski 1938].

odpowiadające treści zadań, które Muzeum Ziemi ma przed sobą. Fragment skarpy wiślanej między ulicą Książęcą i Sejmem jest jedynym w obrębie Warszawy pod względem swej wyrazistości i formy obiektem geologicznym. Mamy tu bowiem, nie tylko fragment wysokiego brzegu Pra-Wisły, z którego roztacza się ku wschodowi wspaniały widok na rozległą pra-dolinę naszej rzeki, lecz i ukształtowanie tego brzegu jest charakterystyczne i interesujące [Materiał do memoriału 1954: 1].

Memoriał Małkowskiego podkreślający „piękny i pouczający wygląd” otoczenia muzeum został napisany w związku z rozpoczętymi pracami nad aranżacją Centralnego Parku Kultury (obecnie park Marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego). Jego celem było przekonanie władarzy miasta do zaniechania prac ziemnych na terenie skarpy, „zwłaszcza w tych miejscach, gdzie jeszcze ocalały zarysy form naturalnych”, lub ich ograniczenie do minimum tak, aby „fragmenty zboczy Skarpy o zarysach najbardziej zbliżonych do pierwotnych mogły być zachowane i ujęte w całość kompozycji” [Materiał do memoriału 1954: 2]. Projekt parku przygotowywał zespół Biura Urbanistycznego Warszawy pod kierunkiem inżynier ogrodnictwa Aliny Scholtz [Perlińska-Kobierzyńska i in. 2021], w 1953 roku funkcję głównego projektanta przejął Zygmunt Stępiński. Projekt wykorzystał elementy ogrodu Frascati z zachowanym układem tarasów, pozostawiając czytelne zbocze skarpy wiślanej. Główna część parku została otwarta w 1955 roku.

Poważniejszym niż prace budowlane zagrożeniem Muzeum były kwestie administracyjne. W 1949 roku na posiedzeniu Komitetu Ministrów ds. Kultury przyjęto, że muzea centralne będą samodzielnymi placówkami naukowo-badawczymi, natomiast muzea przyrodnicze, w tym Muzeum Ziemi, podlegać będą Ministerstwu Oświaty. Skutki ewentualnego połączenia PIG-u (później Instytutu Geologicznego) z Muzeum Ziemi, będące konsekwencją tej decyzji, zostały szczegółowo omówione w niedatowanym maszynopisie „Muzeum Ziemi”, najpewniej autorstwa Małkowskiego. We wnioskach autor stwierdził: „Muzeum Ziemi winno być utrzymywane jako instytucja samodzielna w ramach Polskiej Akademii Nauk, a działalność naukowo-badawcza Muzeum Ziemi w tych działach, które jako graniczne wiążą się z działalnością PIG, winna być skoordynowana z działalnością PIG w odpowiednim komitecie PAN”. W 1951 roku Muzeum przeszło pod zarząd Instytutu Geologicznego, który sytuował je na równi ze stacjami

terenowymi¹⁸, a w 1959 roku, zgodnie z postulatami I Kongresu Nauki Polskiej, przejęte zostało przez Polską Akademię Nauk. Zakupiona przez PAN w 1956 roku Willa Pniewskiego została przeznaczona na siedzibę Muzeum Ziemi, rozpoczynając kolejny muzealny rozdział historii budynku, który wyróżnia się niezwykle bogatą historią i kolekcją [Jakubowski 1982; Jakubowski 2001]. W zbiorach Muzeum Ziemi znajduje się obecnie ponad 30 tys. okazów, w tym kolekcja meteorytów i tektytów, zbiór minerałów krajowych i zagranicznych [Heczke 1991], a także zbiór archiwaliów dotyczących dziejów nauk o Ziemi w Polsce, zawierający spuścizny naukowe działających u schyłku XIX i w pierwszej połowie XX wieku przedstawicieli nauk geologicznych¹⁹. Zbiory łączące kolekcję przed- i powojenną oraz dokumentacja archiwalna wyróżniają Muzeum Ziemi na tle innych powstałych po drugiej wojnie światowej instytucji tego typu²⁰.

Podsumowanie

Powszechnie przyjmuje się, że o tożsamości muzeum decydują zbiory i kolekcje. Z twierdzeniem tym trudno polemizować. Przypomniana tu wielowątkowa, niejednorodna historia instytucji istniejących przy al. Na Skarpie uświadamia jednak pewną specyfikę muzeów tworzonych w drugiej połowie XIX i w pierwszej połowie XX wieku na ziemiach polskich — wiele z nich zostało zniszczonych, rozproszonych, włączonych do innych zbiorów, znikając z obszaru zainteresowań badaczy i pamięci społecznej²¹.

¹⁸ „M.Z. [Muzeum Ziemi] jest w obrębie I.G. [Instytutu Geologicznego] całością obcą i nie cieszącą się zrozumieniem jej zadań i potrzeb”, pisał, dodając: „System kurateli Instytutu Geologicznego nad Muzeum Ziemi [...] nie dopomagał dotychczas temu rozwojowi i nic nie wskazuje, że dopomoże w przyszłości. Rodzi on tylko wzajemną niechęć i zły klimat pracy, który ma niekiedy wpływ zabójczy na przejawy twórczej inicjatywy”, [Uwagi w sprawie projektu 1956].

¹⁹ Opracowanie tych dokumentów publikowane są w serii „Materiały archiwalne z zakresu historii nauk o Ziemi w zbiorach Muzeum Ziemi PAN. Inwentarz spuścizn naukowych”.

²⁰ Do ciekawszych należą m.in. Muzeum Geologii Żłóż w Gliwicach, zawierające przedwojenne kolekcje regionalne z Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego, Muzeum Geologiczne PIG-PIB w Warszawie, Muzeum Geologiczne Instytutu Nauk Geologicznych PAN w Krakowie oraz instytucje zakładane przy uniwersytetach i politechnikach. Osobną grupę tworzą muzea prezentujące prywatne kolekcje minerałów, jednak ta tematyka wykracza poza ramy niniejszego tekstu.

²¹ Jak wiele instytucji zostało zapomnianych na skutek zniszczenia lub rozproszenia ich zbiorów w czasie pierwszej i drugiej wojny światowej, świadczą chociażby badania prowadzone w ramach projektu NPRH „Muzeum w polskiej kulturze pamięci do 1918 r.: wczesne instytucje muzealne wobec muzeologii cyfrowej”, realizowanego w latach 2016–2019 na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pod kierownictwem prof. Tomasza F., de Rosseta, oraz wspomniany już projekt „Polskie muzea w dwudziestoleciu międzywojennym. Dokumentacja i naukowe opracowanie materiałów do dziejów polskiego muzealnictwa w latach 1918–1939”.

O ich istnieniu przypominają pojedyncze obiekty lub szczątkowe kolekcje, biografie ludzi, dokumentacja archiwalna, w końcu miejsca, w których istniały. Aby stać się nośnikiem pamięci o danej instytucji, siedziba muzeum nie musi cechować się wyjątkowością, chociaż walorów takich nie można odmówić obu obecnym siedzibom Muzeum Ziemi PAN przy al. Na Skarpie. O tym, czy budynek podtrzymuje pamięć o przeszłości, stanowiąc swoiste *lieux de memoire*, decyduje powiązanie z daną historią i więzi łączące przeszłość z współczesnością [Szpociński 2008, 11–13].

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Il. 6. Wystawa poświęcona bursztynom, Muzeum Ziemi w Warszawie, fot. Grażyna Rutowska, 1973, NAC, sygn. 3/40/0/9/214

Muzeum Ziemi PAN łączy w sobie historię kilku instytucji. Jego tożsamość tworzy bogata kolekcja minerałów, tradycja badań naukowych prowadzonych przez pracowników Muzeum Ziemi oraz spuścizna wybitnych jednostek działających w XIX i XX wieku na rzecz rozwoju nauk o Ziemi. Zmiana lokalizacji nie umniejszyłaby jego wartości. Na tożsamość instytucji składają się jednak także elementy, które decydują o jej społecznym odbiorze [Kotowski 2020; Joško-Ochojska, Brus, Sell 2022]. Muzeum Ziemi przy al. Na Skarpie nie jest bowiem wyłącznie kolekcją, lecz utrwalonym i ważnym dla szerszej wspólnoty (między innymi badaczy, mieszkańców Warszawy) miejscem-symboliem, w którym zawiera się zarówno pamięć o założeniu ogrodowym ks. Kazimierza Poniatowskiego, łoży masońskiej, Powstaniu Warszawskim, jak i Bohdanie Pniewskim czy Stanisławie Małkowskim.

Bogactwo Muzeum Ziemi PAN nie wynika wyłącznie z kolekcji będącej nośnikiem wielu historii (pozyskania okazów, procesu tworzenia zbioru, przekazywanych kolekcji, w końcu także spuścizn badaczy) i przez ekspozycję przeciwdziała niesłabnącemu „analfabetyzmowi w zakresie nauk geologicznych”. Niewykorzystane pozostaje podkreślane przez Małkowskiego usytuowanie muzeum na skarpie wiślanej, historia ogrodów Poniatowskiego, w końcu dzieje kilku muzeów — zbiorów ornitologicznych Branickich, krótkotrwały pobyt kolekcji etnograficznej, utworzenie Państwowego Muzeum Przyrodniczego, Muzeum Ziemi, lapidarium detalu architektonicznego odwołującego się do wojennych losów stolicy. Potencjał tej instytucji do aktywnego współtworzenia środowiska kulturowego jest znaczny, jednak decyzja o tym, czy muzeum weźmie w tym procesie aktywny udział, uwarunkowana jest świadomą i przemyślaną polityką instytucji zarządzającej, a dokładniej struktur miejskich i państwowych²².

Bibliografia

Źródła archiwalne

UM, Biuro Organizacji Urzędu, Wydział Archiwum

Aleja Na Skapie 27, sygn. N17 27.

Archiwum Muzeum Ziemi PAN, zespół Stanisława Małkowskiego S. 10

[Projekt. Panie Prezydencie], brak daty [1934?], brak podpisu, mps, sygn. 411 k. nienumerowane.

²² W 2023 roku dyskusję na temat Muzeum Ziemi PAN wywołała planowana sprzedaż budynku i relokacja kolekcji, rozważano także koncepcję przekształcenia tej instytucji w oddział Narodowego Muzeum Techniki [Co dalej z Muzeum Ziemi? 2023].

[Projekt. Do Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego], brak daty [1936], brak podpisu, mps, sygn. 411 k. nienumerowane.

[Materiał do memoriału w sprawie ochrony wartości naukowej i dydaktycznej otoczenia Muzeum Ziemi przy Al. Na Skarpie 20/26], 12.12.1954, mps, s. 1, sygn. 423, k. nienumerowane.

[Uwagi w sprawie projektu schematu organizacyjnego Muzeum Ziemi w ramach Instytutu Geologicznego], 9.03.1956, mps, sygn. 423, k. nienumerowane.

Akty prawne

Rozporządzenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 24 września 1919 w sprawie utworzenia Narodowego Muzeum Przyrodniczego w Warszawie (M.P. Nr 224 z d. 16 października 1919).

Ustawa i statut Państwowego Instytutu Geologicznego (zatwierdzony przez Radę Ministrów 25 lipca 1927 r.), Warszawa: Cotty, 1929.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 czerwca 1948 r. o utworzeniu Muzeum Ziemi (Dz.U. 1948 nr 30 poz. 202)

Literatura

Zbiory przyrodnicze hr. Branickich, „Kurier Codzienny”, 1896, nr 64, s. 2.

Kronika bieżąca [Muzeum ornitologiczne], „Słowo”, 1898, nr 218, s. 2.

Raptularz powszechny [Nowe muzeum], „Biesiada Literacka”, 1897, nr 37, s. 170.

Co słycać nowego [Wystawa „Przyrody w domu”], „Przegląd Poranny”, 1908, nr 131, s. 2.

Kronika miejska [Zbiory zoologiczne], „Słowo”, 1911, nr 44, s. 4.

Rzut oka na dotychczasową działalność Towarzystwa Muzeum Ziemi, „Wiadomości Muzeum Ziemi”, 1938, nr 2–3, s. 72–74.

Bieliński Józef

1912: *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–1831)*, t. 1–3, Kraków–Warszawa: skł. gł. w Księgarni E. Wende i Ska (T. Hiż i A. Turkuł); [druk:] W. L. Anczyc i Spółka.

Czapelski Marek

2008: *Bohdan Pniewski — warszawski architekt XX wieku*, Warszawa: Wyd. UW, s. 162–171.

Cegliński Arkadiusz, Raś Marcin, Kowalski Hubert, Iwan Dariusz

2023: *Zoological Collections of Museum and Institute of Zoology of the Polish Academy of Sciences: Unique Bird Specimens Collected in Oceania by Jan Kubary in the 19th Century*, „Annales Zoologici”, t. 73, nr 4, s. 943–950.

Daszkiewicz Piotr

2020: *Komentarz*, [w:] *Muzeum w kulturze pamięci na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia wczesnych tekstów*, t. 1, 1766–1882, red. T.F. de Rosset, M. F. Woźniak, E. Bednarz Doiczmanowa, Toruń: UMK.

2022: *Muzeum im. Dzieduszyckich a idea narodowego muzeum historii naturalnej*, [w:] *Wokół przyrodniczych pasji Dzieduszyckich. Referaty wygłoszone na konferencji inauguracyjnej obchody 200. rocznicy urodzin Włodzimierza Dzieduszyckiego*

(1825–1899), *Zarzecze*, 10 września 2021, oprac. red. M. Dzieduszycka, I. Ziętkiewicz (współpr.), Warszawa: Związek Rodowy Dzieduszyckich herbu Sas, s. 64–77.

Daszkiewicz Piotr, Iwan Dariusz

2019: *Pojedynek uczonych — konflikt u zarania Narodowego Muzeum Przyrodniczego w Warszawie w świetle zachowanej korespondencji Jana Sztolcmana (1854–1928) i Benedykta Dybowskiego (1833–1930)*, „Echa Przeszłości”, t. 20, nr 2, s. 419–429.

2020: *Co wiemy o Muzeum Branickich? Listy Jana Sztolcmana do Benedykta Dybowskiego ze zbiorów poznańskiego oddziału Archiwum PAN — interesujący przyczynek dla historii zbiorów przyrodniczych w Polsce*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 65, nr 2, s. 77–87.

Fedorowicz Zygmunt, Feliksiak Stanisław

2016: *150-lecie Gabinetu Zoologicznego w Warszawie (1818–1968)*, „Memorabilia zoologia”, nr 1, s. 1–66.

Heczke Teresa

1991: *Minerały Polski w zbiorach Muzeum Ziemi: katalog kolekcji systematycznej*, cz. 1–2, Warszawa: Vector.

Hryniewiecki Jerzy

1938: *Kilka słów o willi we Frascati*, „Architektura i Budownictwo”, nr 3, s. 92.

Iwan Dariusz, Mierzwa-Szymkowiak Dominika, Wawer Wioletta

2021: *Zbiory przyrodnicze Muzeum i Instytutu Zoologii PAN — świadectwo polskiego wkładu w rozwój światowych badań bioróżnorodności prowadzonych od początku XIX wieku*, „Kosmos”, t. 70, nr 2, s. 214–254.

Jakubowski Krzysztof J.

1982: *Muzeum Ziemi — tradycje i współczesność*, „Przegląd Geologiczny”, t. 30, nr 12, s. 633–643.

2001: *Muzeum Ziemi PAN*, Warszawa: Muzeum Ziemi.

2006: *Muzeum Ziemi i warszawskie zbiory przyrodnicze*, [w:] *200 lat muzealnictwa warszawskiego. Dzieje i perspektywy*, red. A. Rottermund, A. Sołtan, M. Wrede, Warszawa: Arx Regia Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego.

2010: *Stanisław Małkowski — w kręgu idei Muzeum Ziemi*, [w:] *Materiały archiwalne z zakresu historii nauk o ziemi w zbiorach Muzeum Ziemi PAN*, red. J. Grabowska, Warszawa: Muzeum Ziemi PAN, s. 3–12.

Jankowski Edmund

1891: *Ogrody Warszawskie. Frascati*, „Ogrodnik Polski”, nr 9, s. 202.

Joško-Ochojska Jadwiga, Brus Ryszard, Sell Joanna

2022: *Muzeoterapia — nowy kierunek terapii zaburzeń emocjonalnych*, „Annales Academiae Medicae Silesiensis”, nr 76, s. 61–69.

K. Z. Wł.

1887: „*Na Książęcem*”, „Kurier Codzienny”, nr 204, s. 1.

Kazubski Stanisław L.

1996: *The History of the Museum and Institute of Zoology*, „Bulletin of the Museum and Institute of Zoology PAS”, nr 1, s. 7–19.

Kotowski Robert

2020: *Museotherapy — How Does It Work?*, [w:] *Museotherapy. How Does It Work? Museums as a Place of Therapy*, red. R. Kotowski, E.B. Zybert, Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, s. 9–22.

Kwiatkowski Marek

1971: *Szymon Bogumił Zug: architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa: PWN.

Małkowski Stanisław

1919: *Kilka uwag o potrzebie popularyzacji wiedzy i o polskim Muzeum Ziemi*, „Nauka Polska”, t. 2, s. 72–73.

1922: *O ideach przewodnich Muzeum Ziemi*, „Ziemia”, R. 7, s. 205–210.

1923: *O potrzebie organizowania ośrodków pracy naukowej na prowincji*, „Nauka Polska”, t. 4, s. 284.

1932: *O potrzebie Muzeum Ziemi w Polsce*, „Służba Nauce”, nr 2, s. 30.

1938: *Cele i zadania Muzeum Ziemi*, „Wiadomości Muzeum Ziemi”, nr 1, s. 3–8.

Sztolzman Jan

1897: *Nowości muzeum Branickich*, „Wszechświat”, t. 16, nr 22, s. 341–347.

Mencfel Michał

2010: *Skarbce natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturalistów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII*, Warszawa: DIG.

Morozewicz Józef

1931: *Działalność Państwowego Instytutu Geologicznego w roku 1930 [101. Muzeum Geologiczne]*, Warszawa: J. Cotty, s. LIV.

Niemcewicz Julian Ursyn

1868: *Pamiętniki czasów moich: dzieło pośmiertne Juljana Ursyna Niemcewicza*, Lipsk: F. A. Brockhaus.

Perlińska-Kobierzyńska Ewa i in.

2021: *Alina Scholtz: projektantka warszawskiej zieleni* [katalog wystawy], Warszawa: Muzeum Warszawy.

Pomian Krzysztof

2023: *Muzeum. Historia światowa*, t. 1, *Od skarbcza do muzeum*, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.

Pożaryski Władysław

1938: *Dział nauki o ziemi projektowany w Muzeum Techniki i Przemysłu w Warszawie*, „Wiadomości Muzeum Ziemi”, nr 2–3, s. 81–87.

Putkowska Jolanta

2009: *Warszawskie podmiejskie rezydencje Kazimierza Poniatowskiego przy ulicy Książęcej „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”*, t. 54, z. 2, s. 32.

Rieule Etienne Dieudonné Chardon de

2020: *Projekt zgromadzenia bez żadnych wydatków wszystkich bogactw naturalnych Polski, 1766*, oprac. P. Daszkiewicz, [w:] *Muzeum w kulturze pamięci na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia wczesnych tekstów*, t. 1, 1766–1882, red. T.F. de Rosset, M.F. Woźniak, E. Bednarz Doiczmanowa, Toruń: UMK.

Roguska Jadwiga

1993: *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne wzdłuż Skarpy Warszawskiej w XIX i XX wieku i ich prognostyczna wymowa*, [w:] *Skarpa Warszawska. Materiały sesji naukowej, Warszawa 28–29 maja 1993*, red. B. Wierzbicka, Warszawa: TONZP, 1993, s. 51.

Rosset Tomasz de, Woźniak Michał F., Bednarz Doiczmanowa Ewelina (red.)

2020: *Muzeum w kulturze pamięci Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia najwcześniejszych tekstów*, t. I, 1766-1882, Toruń: Wyd. UMK

Szpociński Andrzej

2008: *Miejsca pamięci* (lieux de mémoire) „Teksty Drugie”, nr 4, s. 11–20.

Sztolcman Jan

1897: *Nowości muzeum Branickich*, „Wszechświat”, t. 16, nr 22, s. 341.

Tołysz Aldona

2020: *Edukacyjna funkcja muzeów polskich za I Rzeczypospolitej i w epoce rozbiorów*, [w:] *Studia o muzealnej pamięci na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do roku 1918*, red. T. F. De Rosset, A. Tołysz, M. Wawrzak, Toruń: Wyd. UMK

Wasilewski Zygmunt

1890: *Z muzeum etnograficznego*, „Wisła”, t. 4, z. 4, s. 978.

Wiśniewska Katarzyna, Kozłowski Paweł

1996: *The history of exhibitions organized by the Warsaw Zoological Museum*, „Bulletin of the Museum and Institute of Zoology PAN”, nr 1, s. 21–27.

Wójcik Zbigniew

1967: *Działalność profesora Stanisława Małkowskiego na polu ochrony zabytków przyrody nieożywionej w Polsce*, „Ochrona Przyrody”, nr 32, s. 11–40.

Zabłocki Wojciech

2020: *Państwowe Muzeum Zoologiczne wobec powstania Polskiej Akademii Nauk: droga do powołania Instytutu Zoologicznego PAN*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 65, nr 4, s. 81–98.

Zug Simon Gottlieb

1785: *Polen* [w:] Ch.C.L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, t. 5, Leipzig: M. G. Weidmanns Erben und Reich, s. 297.

Źródła internetowe

Co dalej z Muzeum Ziemi? Ujawnia minister kultury, 14.08.2023, <https://www.pap.pl/aktualnosci/co-dalej-z-muzeum-ziemi-minister-kultury-ujawnia> [data odczytu: 26.08.2023].

Aldona Tołysz

Museums on the Escarpment. On a side note of the history of the Museum of the Earth of the Polish Academy of Sciences in Warsaw

Museums are not only about objects and people, but also about the places they are associated with. Museum of the Earth of the Polish Academy of Sciences in Warsaw is housed in two buildings with a unique history. Situated on the Vistula escarpment, the buildings inspire reflection on the history of the Frascati garden and the architectural activity of Bohdan Pniewski. Above all, they recall the history of two institutions, the Branicki Museum, which gave rise to the State Natural History Museum and the Museum of the Earth. The former was destroyed during World War II and disappeared from public consciousness along with its collection. The second, despite its destruction, was reactivated after 1945 thanks to the determination of Stanisław Małkowski. The aim of this article is to recall the history of these intuitions and the buildings connecting them, which are an excellent example of a lieu de memoire of high historical and social value.

Keywords: Museum of the Earth, Natural History Museum, Branicki Museum, Warsaw, Geological Museum, history, identity

